
Alica
WERTHEIMER-BALETIĆ

Dražen
ŽIVIĆ

DEMOGRAFSKE
PROMJENE U
RURALNIM
PODRUČJIMA
SLAVONIJE I BARANJE
OD 1953. DO 2001.
GODINE

Najvažniji, pa i nezamjenjiv, čimbenik općega društvenog i gospodarskog razvoja i napretka ljudske zajednice u cjelini jest njezino stanovništvo. Stanovništvo je nositelj gospodarskog razvoja, jer ono predstavlja proizvodnu snagu koja pokreće i usmjerava sve djelatnosti u prostoru. Stoga je cjelovito razumijevanje dosadašnjih razvojnih procesa, ali i razvojnih perspektiva Slavonije i Baranje, nemoguće bez razmatranja i vrednovanja njihovih demografskih aspekata.

Jedna od bitnih oznaka suvremenog razvoja stanovništva Hrvatske, sa složenim uzročno-posljedičnim značajkama, jest polarizirani razvoj, naročito između urbanih i ruralnih područja zemlje. Procesi deagrarijacije, potaknuti snažnom i ubrzanom industrijalizacijom i deruralizacijom, uz jačanje urbanizacije, postali su posljednjih desetljeća pretežni dinamički, prostorni i strukturalni demografski te društveno-gospodarski procesi u Slavoniji i Baranji (Istočnoj Hrvatskoj).

Ubrzana i urbano usmjerena industrijalizacija izazvala je u ovom tradicionalnom agrarnom i ruralnom području Hrvatske intenzivnu, a katkada i nekontroliranu, deagrarijaciju (napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti), što je rezultiralo snažnom deruralizacijom (napuštanjem sela kao mjesta življenja), odnosno depopulacijom ruralnih područja, kao i pretjeranom urbanizacijom, odnosno napuštanjem gradova i urbanih područja. Suvremeni razvoj stanovništva Slavonije i Baranje bitno je opterećen izraženom prostornom populacijskom polarizacijom između gradskih (urbanih) i seoskih (ruralnih) područja u gotovo svim sastavnicama razvoja stanovništva. Potonje onemogućuje stabilan društveno-gospodarski i regionalni razvoj ovoga kraja.

Predmet istraživanja u ovom prilogu jesu najvažnija suvremena demografska obilježja ruralnih područja Slavonije i Baranje,¹ shvaćenih kao *kontinuiranih područja ruralne (seoske) naseljenosti* (Šterc, 1992.). U tom smislu cilj istraživanja može se definirati trima osnovnim aspektima:

- (1) prikazati temeljne značajke promjene broja i prostornoga razmještaja seoskoga stanovništva između 1953. i 2001. godine
- (2) ustanoviti bitna obilježja prirodne dinamike stanovništva između 1965. i 1992. godine
- (3) analizirati promjene strukture seoskoga stanovništva – napose dobno-spolne i ekonomske strukture stanovništva, od 1961. do 2001. godine.

Svrha ovoga istraživanja jest ustanoviti u kojoj mjeri suvremeni demografski procesi u ruralnim (seoskim) područjima (naseljima) Slavonije i Baranje predstavljaju kočnicu ukupnoga društvenog i gospodarskog razvoja ne samo ruralnih područja nego i cijele Slavonije i Baranje. Drugim riječima, koliko ruralna područja Slavonije i Baranje u demografskom smislu zaostaju u odnosu na cijeli prostor, tj. u kojoj mjeri njihova demografska slika određuje i njihove ukupne razvojne (ne)mogućnosti.

Metodološka objašnjenja

Radi cjelovitoga razumijevanja iznesenih podataka nužno je upozoriti na nekoliko odgovarajućih metodoloških objašnjenja. Uvodno smo istaknuli da su temeljni cilj i svrha ovoga rada – analizirati osnovna demografska obilježja *ruralnoga ili seoskoga stanovništva* Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine. Bitna pretpostavka tomu jest pojmovno definiranje i metodološko izdvajanje skupine seoskih naselja (ruralnih područja) u Slavoniji i Baranji kao prostorne demografsko-statističke osnove ove analize. S obzirom na to da Slavonija i Baranja ima više od 800 samostalnih naselja, metodološki je opravdano iz ukupnoga naseljskog skupa najprije izdvojiti gradska naselja, čime definiramo prostorni obuhvat gradskih ili urbanih područja toga kraja, dok sva ostala naselja možemo smatrati seoskim ili ruralnim područjima Slavonije i Baranje. Međutim, postupak izdvajanja gradskih naselja nije jednostavan, jer su se u popisima stanovništva u Hrvatskoj nakon II. svjetskog rata, kao i u odgovarajućim zakonskim rješenjima koja reguliraju problematiku klasifikacije naselja, primjenjivali različiti kriteriji za izdvajanje naselja, a shodno tome i različita klasifikacija naselja s obzirom na njihov pretežit gradski (urbani), mješovit (manje ili više urbanizirani) ili seoski (ruralni) karakter. Tako su u popisima stanovništva iz 1961. i 1971. godine naselja u Hrvatskoj diferencirana dvjema varijablama (veličina naselja i udio nepoljoprivrednoga stanovništva), pa su bile izdvojene tri osnovne kategorije naselja: gradska, mješovita i seoska. Međutim, već u popisu stanovništva iz 1981. godine (neopravdano) bio je

napušten ovaj kriterij, a umjesto njega gradska su se naselja izdvajala na temelju upravnoga kriterija, odnosno odgovarajuće odluke nadležne (tadašnje općinske) institucije, koja je gradskim naseljem mogla političkom odlukom proglasiti svako naselje, bez obzira na njegovu veličinu (broj stanovnika), njegova stvarna urbana obilježja ili gradske funkcije. Isti je postupak za izdvajanje gradskih naselja upotrijebljen i u popisu iz 1991. godine. Zakonska rješenja o upravno-teritorijalnom ustrojstvu Republike Hrvatske iz 1992. i 1997. godine dodatno su zakomplicirala problematiku izdvajanja gradskih naselja. Naime, u sastav pojedinih gradova, kao upravno-teritorijalnih cjelina, ulazila su i izrazito ruralna naselja, a kriteriji za takav metodološki postupak široj su javnosti ostali do danas uglavnom nepoznati.²

Objektivna klasifikacija naselja u Hrvatskoj, odnosno izdvajanje gradskih i seoskih naselja, ne može se temeljiti isključivo na upravno-političkom kriteriju, nego se moraju primijeniti drugi, primjereniji i znanstveno utemeljeniji kriteriji i modeli. Jedan od najprihvatljivijih modela u analitičkom smislu jest Vreskov model izdvajanja gradskih naselja iz 1983. godine. On je gradska naselja izdvojio primjenom četiriju varijabli: veličina naselja, udio poljoprivrednoga stanovništva, udio domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva te udio zaposlenih radnika nekoga naselja koji rade u samom mjestu. Nažalost, model prof. Vreska primjenjiv je za sada samo za rezultate popisa iz 1981. i 1991. godine. Na razini naselja popisi stanovništva iz 1953. i 1961. godine daju podatke samo o broju stanovnika i udjelu poljoprivrednoga stanovništva, dok su u popisu iz 2001. godine, u vrijeme pisanja ovoga rada, nedostajali podatci o udjelu poljoprivrednoga stanovništva, udjelu domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva i udjelu zaposlenih radnika na razini naselja.

Na temelju podataka o veličini naselja i udjelu poljoprivrednoga stanovništva izdvajanje gradskih naselja na razini cijele Hrvatske, od 1953. do 2001. godine, načinio je N. Pokos (2002.). On je model s dvije varijable, koji je bio primijenjen u popisima iz 1961. i 1971. godine, donekle modificirao i prilagodio nastalim promjenama u demografskom razvoju, napose sociodemografskim obilježjima gradskih naselja. Osnovna je varijabla ostala, međutim, nepromijenjena – gradskim se naseljem može smatrati samo ono naselje u kojemu živi najmanje 2000 stanovnika,³ s tek nekoliko iznimaka u kojima se poštivao povijesni razvoj i urbana tradicija nekih naselja u obalnom dijelu Hrvatske. Varijabla udjela poljoprivrednoga stanovništva mijenjala se s obzirom na godinu popisa, a i s obzirom na veličinu naseljskoga skupa.

Tako je Pokos za 1953. godinu izdvojio 12 gradskih naselja u Slavoniji i Baranji, za 1961. godinu 16 naselja, za 1971. godinu 18 naselja, za 1981. godinu 28 naselja, a za 1991. i 2001. godinu po 34 gradska naselja.⁴ Preostala naselja Slavonije i Baranje seoska su naselja.

Odgovarajuće metodološke poteškoće u ovom istraživanju predstavlja i problematika usporedbe rezultata pojedinih popisa stanovništva zbog promijenjenih popisnih kriterija. Potonje se ponajviše odnosi na rezultate popisa iz 2001. godine.⁵

Prilikom popisivanja stanovništva 2001. godine u Hrvatskoj je primijenjena nova međunarodna popisna metodologija, prema kojoj se ukupnim stanovništvom neke zemlje smatra samo njezino prisutno stanovništvo. Primjenom međunarodnih demografsko-statističkih standarda i kriterija, stanovništvom Hrvatske u popisu iz 2001. godine smatrale su se: (1) *sve osobe koje imaju prebivalište u Hrvatskoj, ali nisu odsutne iz Hrvatske duže od jedne godine*; (2) *osobe koje borave u Hrvatskoj duže od jedne godine, ali bez prijavljenoga prebivališta*, kao što su, primjerice, izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije u Hrvatskoj (iznimka iz ove skupine jesu diplomati stranih zemalja, predstavnici međunarodnih organizacija, pripadnici stranih vojski i neke druge manje brojne kategorije); (3) *osobe – hrvatski građani, koje borave u inozemstvu duže od godine dana, ali “imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u RH”*.⁶ Pitanje hrvatskih prognanika kao privremeno prisutnoga stanovništva u konačnim je rezultatima popisa riješeno tako da su oni uključeni u ukupan broj stanovnika naselja (županije) stalnoga, tj. prijeratnoga, prebivališta, bez obzira na to jesu li se u trenutku popisa nalazili u tim naseljima (županijama) ili su još uvijek bili u progonstvu.

Valja odmah naglasiti da je zbog promijenjenih popisnih kriterija, ali i činjenice da definicija “prisutnoga” stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. godine nije identična s definicijom toga stanovništva u popisu iz 2001. godine, precizna usporedba rezultata popisa iz 2001. godine s prethodnim popisima stanovništva znatno otežana, a u mnogim slučajevima, osobito u nekim strukturno-demografskim obilježjima i onemogućena. Stoga će usporedbe rezultata tih popisa, pa tako i u ovom prilogu, u znatnoj mjeri imati tek **orijentacijsku vrijednost**.⁷

Osvrt na ukupnu demografsku sliku Slavonije i Baranje

Da bismo u cijelosti objasnili i razumjeli temeljne demografske procese u ruralnim područjima Slavonije i Baranje, valja nam se sažeto osvrnuti na najvažnije ukupne demo-

grafske značajke ovoga prostora, jer se iz njih – između ostalog – mogu nazreti i korijeni današnje nepovoljne populacijske slike slavonsko-baranjskoga sela. Suvremeni razvoj stanovništva Slavonije i Baranje, pa tako i njezinih ruralnih područja, u osjetnoj mjeri baštini duboko ukorijenjene tragove dosadašnjega, po mnogo čemu specifičnog, demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja toga prostora.

Osobito je važno naglasiti da se s obzirom na reljefne, klimatsko-ekološke, hidrogeografske, pedološke, prometno-geografske, demografske i društveno-gospodarske značajke i procese slavonsko-baranjski prostor jasno izdvaja u odnosu na druga hrvatska područja. Njegove prednosti za naseljavanje – a to su, prije svega, reljefna i hidrografska otvorenost i propusnost, plodna zemlja te kvalitetnim drvetom bogate šume – od davnine su privlačile stanovništvo, dok su burna povijesna zbivanja tijekom proteklih stoljeća modelirala naseljenost, uzrokujući, ponajprije, stalna, brojna i intenzivna prostorna kretanja stanovništva (migracije) unutar same Slavonije i Baranje te iz drugih područja u nju i obratno (Živić, 1995.).

Tijekom proteklih razdoblja Slavonija i Baranja bila je vrlo dinamično demografsko područje, jer su se u njoj izmjenjivala razdoblja stabilnoga s razdobljima nesigurnoga i neizvjesnoga razvoja populacije. Tomu su najviše pridonijele česte političke i vojne promjene i poremetnje. Stoga stanovništvo Slavonije i Baranje u biti označuje oscilatorni demografski razvoj. Sve do druge polovice XX. stoljeća Slavonija i Baranja je, zahvaljujući razmjerno slaboj naseljenosti i maloj gustoći stanovništva te pretežitoj orijentaciji na poljoprivredne djelatnosti, bila otvoreno imigracijsko područje. U nju su se, u potrazi za slobodnom zemljom i radnim mjestima, sve do 1950-ih godina slijevali imigranti s raznih područja Hrvatske i susjednih zemalja. Korjenite promjene nastupaju u drugoj polovici XX. stoljeća, u skladu s promijenjenom politikom društveno-gospodarskoga razvoja, koja je i u ravničarskim i nizinskim područjima Hrvatske poticala industrijalizaciju gospodarstva i urbanizaciju društva.

U tom je smislu osobito važan razvoj stanovništva Slavonije i Baranje u posljednjih pedesetak godina, jer se u njemu zrcale bitni društveno-gospodarski procesi i odnosi na ovome prostoru, koji su glavninom odredili suvremene značajke naseljenosti (Wertheimer-Baletić, 1979.). One se vide u slabljenju ukupne demografske dinamike (porasta broja stanovnika), pogoršanju prirodnoga kretanja, sve izraženijem iseljavanju, nepovoljnim promjenama dobno-polnoga i ekonomskoga sastava stanovništva te u nagla-

šenom ruralnom egzodusu koji je uvjetovao pretjeranu koncentraciju stanovništva u manjem broju gradskih naselja, a time i prostornu populacijsku polarizaciju.

Promatramo li samo razdoblje nakon II. svjetskog rata, pokazuje se da je od 1953. do 2001. godine ukupan broj stanovnika Slavonije i Baranje porastao za 12,1%. Najintenzivnija je populacijska dinamika bila u međupopisnom razdoblju od 1953. do 1961. godine (9,9%), na što je djelovala brojna imigracija. Od 1961. započinje, međutim, slabljenje brojčanoga porasta stanovništva. Tako je ukupan porast stanovništva Slavonije i Baranje između 1961. i 1971. iznosio 6,5%; od 1971. do 1981. godine 1,1%, a od 1981. do 1991. godine 2,8%.⁸ Posljednji popis stanovništva iz 2001. godine ustanovio je prvi put nakon II. svjetskog rata smanjenje broja stanovnika (ukupnu depopulaciju) Slavonije i Baranje za ukupno 7,9%. Na demografski regres ovoga područja u posljednjem desetljeću XX. stoljeća, uz brojne naslijeđene destabilizacijske čimbenike demografskog razvoja (dva svjetska rata, selektivno iseljavanje, pad nataliteta, demografsko starenje, ruralni egzodus itd.), u značajnoj su mjeri utjecale i negativne posljedice srbijanske oružane agresije i Domovinskog rata (ratni mortalitet, depresivni natalitet, migracijski gubitci). Prema popisu iz 2001. godine u 850-ak samostalnih naselja u Slavoniji i Baranji živjelo je ukupno 821.629 stanovnika ili 18,5% stanovništva Hrvatske. Prosječna opća gustoća naseljenosti iznosi 74,09 stanovnika na četvorni kilometar,⁹ što znači da je Slavonija i Baranja rjeđe naseljen prostor u odnosu na Hrvatsku u cijelosti.¹⁰

Demoreprodukcijski procesi u Slavoniji i Baranji, iskazani u kretanju nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, pokazuju od sredine 1960-ih godina izrazito negativne tendencije, napose kada je u pitanju kretanje nataliteta. Naime, nakon što su početkom 1960-ih godina završena snažnija useljavanja na ovo područje – u sklopu agrarno-reformskih migracija između 1945. i 1948. te migracija radne snage zbog sve veće i brže industrijalizacije s kraja 1950-ih godina – nastupa razdoblje u kojemu Slavonija i Baranja kao izrazito imigracijsko područje poprima sve više obilježja emigracijskoga prostora. To se odrazilo i na kretanje ukupnoga broja stanovnika i na demoreprodukcijske procese, odnosno procese vezane uz oblikovanje vitalnih demografskih struktura, osobito dobno-spolne. Iseljavanjem radno i reprodukcijski najvitalnijega stanovništva (20–40 godina starosti) narušeni su odnosi u dobno-spolnoj strukturi naseljenosti te je osjetno sužena demografska osnovica procesa reprodukcije. Ako tim čimbenicima pridružimo postojanje krnjih naraštaja stanovništva zbog raz-

mjerno visokih izravnih i neizravnih demografskih gubitaka toga kraja povezanih s Prvim i, osobito, Drugim svjetskim ratom, možemo nazreti korijene sve nepovoljnijih demoreprodukcijskih procesa u razvoju stanovništva Slavonije i Baranje. Ne ulazeći detaljnije u problematiku prirodnoga kretanja stanovništva toga područja, dovoljno je naglasiti da je između 1965. i 1990. godine ukupan natalitet (što znači natalitet ostvaren u "zemlji" i u inozemstvu) smanjen sa 15.761 na 11.242 živorođene djece ili za 28,7%, ukupan mortalitet povećan sa 8.413 na 9.973 umrlih ili za 18,5%, a ukupan prirodni priraštaj smanjen sa 7.348 na 1.269 stanovnika ili za čak 82,7%.¹¹ Godine 1991. Slavonija i Baranja kao i cjelokupna Hrvatska, prvi put u suvremenom razdoblju demografskoga razvoja bilježi prirodnu depopulaciju svojega stanovništva. Naime, te je godine na ovom području ukupno 9637 živorođene djece (38,9% manje nego 1965.), umrlo je 10.480 osoba (24,6% više nego 1965.), pa je prirodna promjena bila negativna i iznosila je - 843 stanovnika.

Negativni demoreprodukcijski trendovi (osobito kretanje nataliteta), uz pojačano iseljavanje radno i reprodukcijski najposobnijih dobnih skupina, doveli su do osjetnog pogoršanja dobnospolne slike naseljenosti Slavonije i Baranje. Tako je između 1961. i 2001. udjel mladih (0-19 godina) smanjen sa 36,1% na 25,9%, a udio starih (60 godina i više) povećan sa 10,8% na 20,7%, odnosno udvostručen je! U popisu iz 2001. osobe starije od 60 godina čine već više od petine stanovništva Slavonije i Baranje. Odmaklost demografskoga starenja zorno pokazuje i porast indeksa starenja, koji je 1961. iznosio 30, a 2001. godine 80 starih na 100 mladih stanovnika Slavonije i Baranje. Sve to nedvojbeno upućuje na činjenicu da je proces demografskoga starenja slavonsko-baranjskoga stanovništva u punom zamahu, što inducira daljnje negativne posljedice na prirodnu dinamiku, ali i ekonomsku aktivnost, stanovništva.

Na temelju ovih izdvojenih pokazatelja očito je da se stanovništvo ovoga područja nalazi u sve dubljoj demografskoj krizi, u okviru koje je početkom 1990-ih srbijanska agresija na Hrvatsku još više produbila sve nepovoljne demografske značajke ovoga kraja, izazvavši pritom velike ljudske žrtve, golema materijalna razaranja, progon više desetaka tisuća ljudi Slavonije i Baranje iz njihovih domova te iseljavanje dijela srpske narodnosne skupine.¹²

Među bitnim suvremenim demografskim i društveno-gospodarskim procesima u Slavoniji i Baranji valja izdvojiti procese deagrarizacije i deruralizacije, koji su bitno determinirali današnji populacijski razvoj ovoga prostora.

Ti procesi, započeti 1950-ih godina, karakteristični su za cijelu Hrvatsku, u kojoj od 1981. godine više od polovice stanovništva živi u gradovima, s tendencijom daljnjega smanjivanja stanovništva na hrvatskom selu (Štambuk, 1983.). Napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti pod utjecajem ubrzane industrijalizacije i prijelaz poljoprivrednoga stanovništva na nepoljoprivredne djelatnosti, a kasnije i u gradove, uzrokovao je značajne promjene u prostornoj, ekonomskoj i socijalnoj slici naseljenosti, ali i poremetnje u nekim demografskim strukturama, poglavito u onim seoskim naseljima iz kojih je stanovništvo migriralo prema gradskim naseljima toga kraja ili izvan granica slavonsko-baranjskoga prostora (Živić, 1998.).

Popisne promjene i razmještaj ruralnoga stanovništva od 1953. do 2001.

Raščlamba demografske dinamike (kretanja broja stanovnika) seoskih naselja Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine pokazuje da ruralna područja u ovoj makroregiji karakterizira ukupna depopulacija ili pad broja stanovnika, ali i prostorna populacijska polarizacija s obzirom na promjene broja i razmještaja seoskoga stanovništva. Prema rezultatima popisa iz 1953. godine, u seoskim je naseljima Slavonije i Baranje živjelo 568.085 stanovnika ili 77,5% ukupnoga stanovništva ovoga kraja. Do popisa iz 2001. godine broj seoskoga stanovništva smanjen je na 394.416, a udio u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje na 48,0%. Ukupna depopulacija stanovništva seoskih naselja u promatranom razdoblju iznosila je čak 30,6%. U istom je razdoblju broj stanovnika u gradskim naseljima porastao za 158,8%.

Najintenzivnija depopulacija ruralnih područja Slavonije i Baranje zabilježena je između 1971. i 1981. godine. Demografski je pad u tih deset godina iznosio 15,3%. To je razdoblje najsnažnijega i najbržega napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti. Deagrarizirani viškovi poljoprivrednoga stanovništva napustili su i selo kao mjesto življenja, naselivši se u gradskim ili prigradskim naseljima Slavonije i Baranje¹³ ili iselivši se u druga hrvatska područja (osobito u Zagreb i okolicu), odnosno u inozemstvo. Premda se nakon 1981. depopulacija seoskih naselja Slavonije i Baranje, tj. njihova deruralizacija, nastavila, ona nije više tako dinamična kao prije 1980-ih godina. Tako je između 1981. i 1991. godine broj stanovnika u seoskim naseljima Slavonije i Baranje smanjen za 7,9%, a između 1991. i 2001. godine za 8,2%. Ako isključimo činjenicu da je depopulacija slavonsko-baranjskoga sela između 1991. i 2001. godine

jednim dijelom posljedica ratnih migracija zbog ratne agresije na Hrvatsku, onda razloge pada stope deruralizacije valja tražiti u smanjenom potencijalnom emigracijskom kontingentu seoskoga stanovništva. Naime, emigracijska osnovica deagrariziranoga seoskog stanovništva spustila se gotovo na donju granicu. Sve nepovoljnija dobna struktura seoskoga stanovništva neprijeporno upućuje na činjenicu da sa sela više nema tko odlaziti, jer u njemu ostaju većinom stari, koji nemaju ni mogućnosti ni želje za odlaskom. To istodobno znači da seoska naselja imaju sve manje vlastitih mogućnosti i potencijala za demografsku obnovu, ali i za gospodarski oporavak i napredak.

Alica Wertheimer-Baletić
Dražen Živić
**Demografske promjene
u ruralnim područjima
Slavonije i Baranje
od 1953. do 2001.
godine**

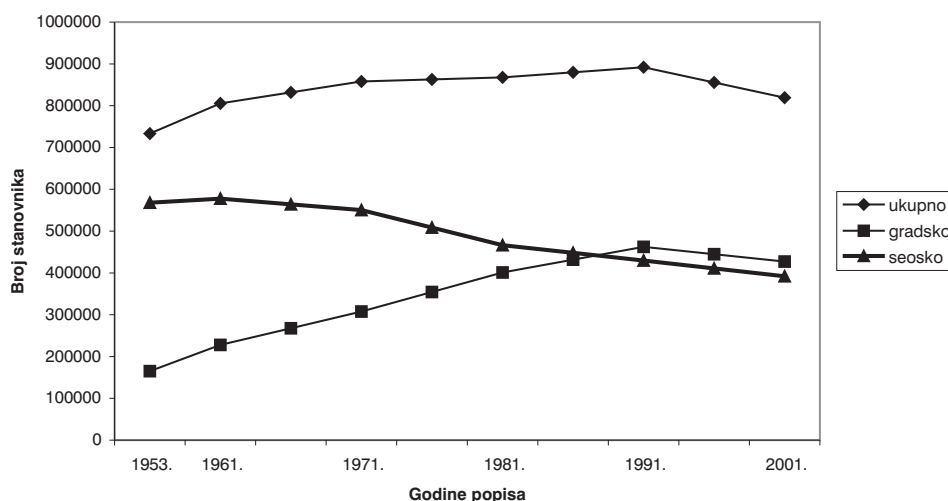
Tablica 1.
Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

GODINE POPISA	UKUPNO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS	GRADSKO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS	SEOSKO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS
1953.	733.190	-	165.105	-	568.085	-
1961.	805.421	109,9	227.778	138,0	577.643	101,7
1971.	858.136	106,5	307.672	135,1	550.464	95,3
1981.	867.646	101,1	401.223	130,4	466.423	84,7
1991.	892.035	102,8	462.466	115,3	429.569	92,1
2001.	821.629	92,1	427.213	92,4	394.416	91,8
2001./1953.	-	112,1	-	258,8	-	69,4

Izvor: Korenčić, M. (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971., Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb
Popis stanovništva 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.
Popis stanovništva 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 991, DZSRH, Zagreb, 1996.

Približno 80% seoskih naselja u Slavoniji i Baranji bilježi između 1953. i 2001. godine pad broja stanovnika (Pokos, 2002.). Demografski rast imaju uglavnom samo prigradska naselja koja još nisu fizionomski ili upravno srasla s gradovima na koje se naslanjaju. Posljedica je to urbano bazirane industrijalizacije koja je ubrzala urbanizaciju Slavonije i Baranje, izraženu porastom broja stanovnika gradova, prostorno širenje gradskih naselja, ali i širenje gradskoga načina života, što je dovelo do preobrazbe okolnih, seoskih naselja, koja su – pritom – doživjela odgovarajući stupanj urbaniziranosti.

Promatramo li proces deruralizacije Slavonije i Baranje prema prostornom kriteriju, uočavamo da su između 1953. i 2001. godine najveće smanjenje stanovništva imala seoska naselja u dijelu Virovitičko-podravске županije, koji smo uključili u slavonsko-baranjski prostorni kompleks. Naime, u gradovima Orahovici i Slatini te općinama

Slika 1.
Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

Zdenci, Čačinci, Crnac, Čađavica, Mikleuš, Nova Bukovica, Sopje i Voćin seosko je stanovništvo ukupno depopuliralo za 58,5%. Razloge tako visoke stope depopulacije valja tražiti, prije svega, u skromnijim prirodnim uvjetima za poljoprivrednu djelatnost, razmjerno slaboj prometnoj povezanosti seoskih naselja s gradovima kao žarištima industrijalizacije, što je ograničilo ili onemogućilo dnevnu pokretljivost stanovništva, ali i u brojnom iseljavanju i slaboj prirodnoj dinamici stanovništva. Iza Virovitičko-podravške županije po padu broja stanovnika slijede seoska naselja u Osječko-baranjskoj (37,5%) i Vukovarsko-srijemskoj županiji (28,7%). Najmanju depopulaciju seoskoga stanovništva imali su dijelovi Požeško-slavonske županije koji ulaze u sastav Slavonije i Baranje (gradovi Pleternica i Požega te općine Kutjevo, Velika, Brestovac, Čaglin, Jakšić i Kaptol) i Brodsko-posavska županija. U prvoj je demografski regres seoskoga stanovništva iznosio 17,7%, a u drugoj 11,4%.

Promjene u demografskoj dinamici seoskoga stanovništva znače i promjene u udjelu seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje. Tako je od 1953. udio seoskoga stanovništva smanjen sa 77,5% na 71,7% u 1961. godini, na 64,1% u 1971. godini, na 53,8% u 1981. godini, na 48,2% u 1991. godini te na 48,0% u 2001. godini. Unatoč navedenom smanjenju Slavonija i Baranja je, prema broju i udjelu seoskoga stanovništva, zadržala više ruralnih obilježja u odnosu na Hrvatsku u cijelosti, a i na druga hrvatska makroregionalna područja. Prema popisu iz 2001. godine jedino je Gorska Hrvatska imala udio seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu veći od Slavonije i Baranje (približno 65,0%) (Pokos, 2002.).

Tablica 2.

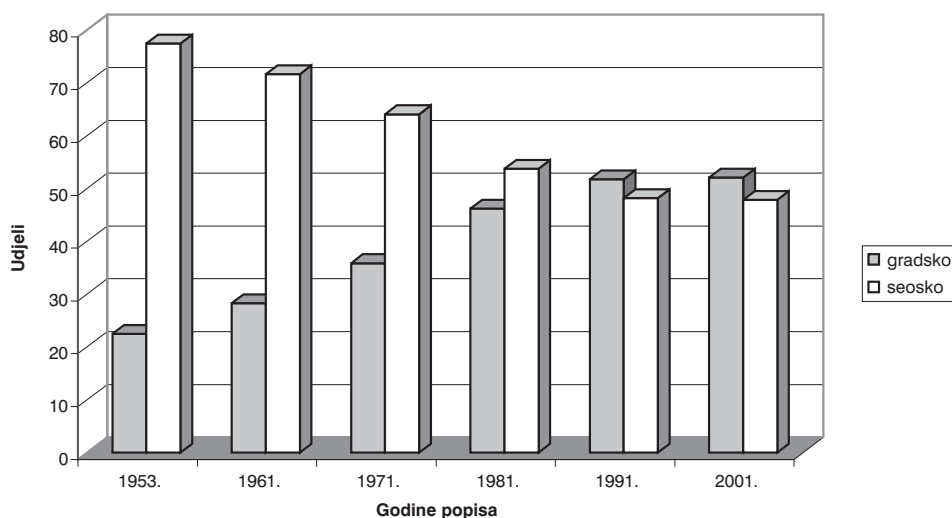
Kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje između 1953. i 2001. godine prema županijama

PROSTORNE CJELINE (ŽUPANIJE)	POKAZATELJ	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Brodsko-posavska	Broj stanovnika	113.208	116.270	113.780	106.791	100.778	100.344
	Verižni indeks	-	102,7	97,9	93,9	94,4	99,6
Osječko-baranjska	Broj stanovnika	217.395	221.122	205.779	155.920	153.141	135.989
	Verižni indeks	-	101,7	93,1	75,8	98,2	88,8
Vukovarsko-srijemska	Broj stanovnika	123.906	133.840	137.929	121.536	97.660	88.357
	Verižni indeks	-	108,0	103,1	88,1	80,4	90,5
Virovitičko-podravska	Broj stanovnika	58.160	50.156	40.849	34.376	31.128	24.106
	Verižni indeks	-	86,2	70,2	84,2	90,6	77,4
Požeško-slavonska	Broj stanovnika	55.416	56.255	51.677	47.801	46.861	45.620
	Verižni indeks	-	101,5	91,9	92,5	98,0	97,4

Razmještaj seoskoga stanovništva, uz promjene udjela u ukupnom stanovništvu, bitan je demografski pokazatelj ruralnih područja Slavonije i Baranje. Prema popisu iz 1953., nešto više od polovice (54,1%) seoskih naselja Slavonije i Baranje imalo je do 500 stanovnika, no u njima je živjelo manje od petine (19,4%) seoskoga stanovništva ovoga kraja. Istodobno, samo u 21,2% seoskih naselja živjelo je više od polovice (55,2%) seoskoga stanovništva. Podjednak je bio broj naselja do 99 (41 naselje) i iznad 2000 stanovnika (44 naselja). No dok je u sitnim naseljima živjelo tek 0,5% stanovnika, u seoskim naseljima iznad 2000 stanovnika živjelo je čak 23,9% seoskoga stanovništva. Prosječna veličina (broj stanovnika) seoskih naselja iznosila je 1953. godine 695 stanovnika po naselju.

Slika 2.

Promjene udjela gradskoga i seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

Tablica 3.

Broj i veličina seoskih naselja Slavonije i Baranje 1953. i 2001. godine

Veličina naselja	1953.*		2001.**	
	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj stanovnika
Bez stanovnika	0	0	14	0
1-99 stanovnika	41	2.777	206	8.855
100-499 stanovnika	401	107.220	350	91.441
500-999 stanovnika	202	144.289	143	102.193
1.000-1.999 stanovnika	129	178.193	76	105.194
2.000 i više stanovnika	44	135.606	33	86.733
UKUPNO	817	568.085	822	394.416

Izvor: *Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001., *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 53.

** Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Zahvaljujući deruralizaciji i depopulacijskim procesima, do 2001. godine povećan je broj i udio sitnih i malih seoskih naselja (do 499 stanovnika), i to na 556 ili za 25,8%, a udio na čak 67,6% svih seoskih naselja Slavonije i Baranje. Broj većih i velikih seoskih naselja (iznad 1.000 stanovnika) značajno je smanjen (za 37,6%), i broj stanovnika u njima (za 38,8%). Bitno je smanjen broj velikih naselja (iznad 2.000 stanovnika) kao i ukupan broj stanovnika u njima, i to broj naselja za 25,0% te broj stanovnika za 36,2%. Prosječna veličina seoskih naselja toga područja smanjena je do 2001. godine na 480 stanovnika po naselju, ili za 31,0% u odnosu na 1953. godinu.

Proizlazi da je došlo do prostornoga prerasporeda seoskoga stanovništva s obzirom na veličinu naselja. I po broju naselja i po udjelu njihova stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje sve su više izražena sitna i mala seoska naselja, dakle naselja do 499 stanovnika. Ta su naselja 1953. godine činila 54,1% seoskih naselja, a u njima je živjelo 19,4% seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje. Do 2001. godine udio naselja do 499 stanovnika porastao je na 67,6%, a udio njihova stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu na 25,4%. Dakle, četvrtina seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje danas živi u naseljima s manje od 500 stanovnika. Prosječan broj stanovnika u tim naseljima smanjen je između 1953. i 2001. godine sa 249 na 180 stanovnika. Istodobno, udio naselja iznad 1.000 stanovnika u ukupnom broju seoskih naselja smanjen je između 1953. i 2001. godine sa 21,2% na 13,3%, a udio stanovništva u njima sa 55,2% na 48,6%. Prosječna veličina tih naselja smanjena je između 1953. i 2001. godine sa 1.814 na 1.761 stanovnika po naselju.

Uznapređovalost deruralizacijskih i depopulacijskih procesa u ruralnim područjima Slavonije i Baranje pokazuje i podatak da je 2001. godine bez ijednoga stanovnika bilo 14 naselja (1,7% seoskih naselja ovoga kraja), a do 10 stanovnika novih 40 seoskih naselja (4,9%). To znači da je izumrlo ili se nalazi na samom pragu izumiranja oko 6% seoskih naselja Slavonije i Baranje.

Depopulacijski procesi u kretanju broja stanovnika seoskih naselja Slavonije i Baranje u značajnoj su mjeri ubrzali i prostorni prerazmjestat seoskoga stanovništva. U tom se smislu jasno razlikuju istočni i zapadni dio Slavonije i Baranje. U istočnom dijelu još uvijek postoji značajna koncentracija seoskoga stanovništva u manjem broju većih i velikih seoskih naselja, dok je u zapadnom dijelu Slavonije i Baranje seosko stanovništvo razasuto u velikom broju sitnih i malih seoskih naselja, od kojih mnogima prijeti nestanak.

Prirodna dinamika ruralnoga stanovništva od 1965. do 1992.

Poremećenost demografskih odnosa u seoskim naseljima Slavonije i Baranje napose pokazuje dinamika nataliteta i prirodne promjene. U cjelini uzevši, ruralna područja Hrvatske izgubila su svoju tradicionalnu biodinamičku snagu (Šterc, 1992.). Upravo je utjecaj brojnih unutarnjih i vanjskih destabilizacijskih čimbenika razvoja stanovništva Hrvatske najviše i došao do izražaja na ruralnim područjima. Naime, hrvatsko je selo već više desetljeća suočeno s negativnim posljedicama dvaju svjetskih ratova te selektivnog iseljavanja (iseljava se uglavnom mlado, radno i reprodukcijski najvitalnije stanovništvo), što je bitno utjecalo na pogoršanje dobno-spolne slike stanovništva (pojava krnjih naraštaja i sužavanje vitalno-demografske osnovice), pa tako i na pad stope nataliteta i fertiliteta.

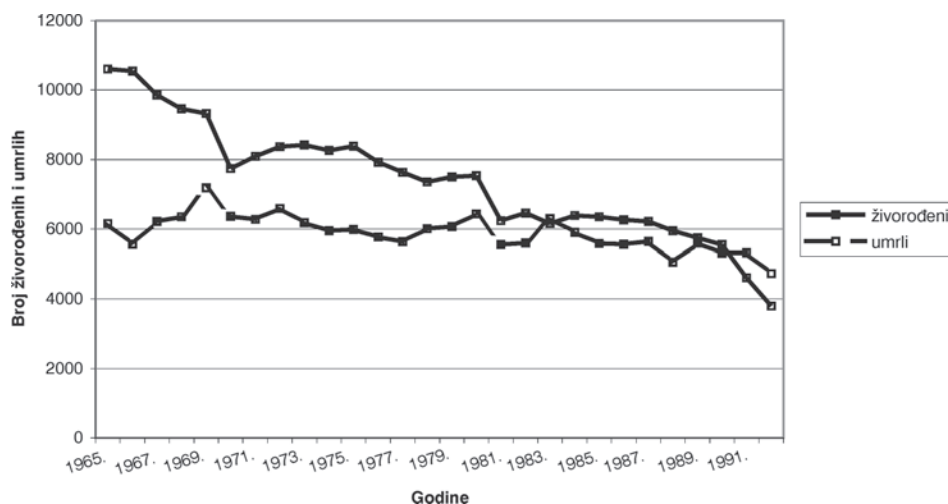
Prema podatcima vitalne statistike, pozitivno ukupno prirodno kretanje seoskoga stanovništva Hrvatske početkom 1980-ih godina prelazi u prirodni pad ili prirodnu depopulaciju. Za prirodno kretanje seoskoga stanovništva Hrvatske ostvarenog u "zemlji" (dakle, bez vitalnih događaja u inozemstvu) karakteristično je da je prirodna depopulacija nastupila već sredinom 1970-ih godina (Akrap, 2002.).

Natalitet seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje nalazi se od sredine 1960-ih godina u snažnom, ali ne i kontinuiranom, padu. Godine 1965. u seoskim naseljima Slavonije i Baranje živorođeno je 10.603 djece. Do 1970. godine broj živorođene djece smanjen je na 7.746 (za 26,9%), do 1980. godine na 7.531 (za dodatnih 2,8%), a do 1990.

Alica Wertheimer-Baletić
 Dražen Živić
**Demografske promjene
 u ruralnim područjima
 Slavonije i Baranje
 od 1953. do 2001.
 godine**

godine na 5.548 (za novih 26,3%). Ukupno je broj živorođenih između 1965. i 1990. godine gotovo prepolovljen (-47,8%). Jedino je sredinom 1970-ih i početkom 1980-ih zamjetan blagi porast nataliteta, što dovodimo u vezu s ulaskom u fertilnu dob naraštaja (napose ženskoga) stanovništva rođenog u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju uslijed povećanog nataliteta nakon II. svjetskog rata. Zanimljivo je naglasiti da je ukupan natalitet ostvaren od 1981. do 1990. godine (124.613) za 5,9% manji od ukupno ostvarenog nataliteta seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje između 1971. i 1980. godine. Nadalje, nagli pad nataliteta seoskoga stanovništva uslijedio je tijekom prvih dviju ratnih godina, premda ne raspolažemo cjelovitim podacima vitalne statistike. Tako je 1991. godine u seoskim naseljima Slavonije i Baranje zabilježeno 4.606 živorođenih (17,0% manje nego 1990.), a 1992. godine 3803 živorođenih (17,4% manje nego 1991. te čak 64,1% manje nego 1965. godine).

Slika 3.
 Prirodno kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje od 1965. do 1992. godine

Tablica 4.

Prirodno kretanje ukupnoga stanovništva i seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje od 1965. do 1992. godine

GODINA	TIP NASELJA	ŽIVO- ROĐENI	UMRLI	PRIR. PR.	GODINA	TIP NASELJA	ŽIVO- ROĐENI	UMRLI	PRIR. PR.
1965.	ukupno	15.761	8.413	7.348	1980.	ukupno	13.215	9.534	3.681
	seosko	10.603	6.161	4.442		seosko	7.531	6.441	1.090
1966.	ukupno	15.861	7.856	8.005	1981.	ukupno	13.076	9.617	3.459
	seosko	10.544	5.569	4.975		seosko	6.247	5.552	695
1967.	ukupno	14.827	8.519	6.308	1982.	ukupno	13.082	9.721	3.361
	seosko	9.859	6.216	3.643		seosko	6.455	5.599	856
1968.	ukupno	14.115	8.814	5.301	1983.	ukupno	13.036	10.618	2.418
	seosko	9.457	6.347	3.110		seosko	6.154	6.299	-145
1969.	ukupno	13.372	9.293	4.079	1984.	ukupno	13.169	10.036	3.133
	seosko	9.332	7.181	2.151		seosko	6.385	5.900	485
1970.	ukupno	12.493	8.948	3.545	1985.	ukupno	12.897	9.762	3.135
	seosko	7.746	6.362	1.384		seosko	6.350	5.592	758
1971.	ukupno	13.032	8.962	4.070	1986.	ukupno	12.417	9.675	2.742
	seosko	8.093	6.278	1.815		seosko	6.263	5.569	694
1972.	ukupno	13.365	9.467	3.898	1987.	ukupno	12.300	10.071	2.229
	seosko	8.367	6.587	1.780		seosko	6.220	5.648	572
1973.	ukupno	13.511	9.004	4.507	1988.	ukupno	11.920	9.830	2.090
	seosko	8.420	6.184	2.236		seosko	5.957	5.057	900
1974.	ukupno	13.263	8.564	4.699	1989.	ukupno	11.474	9.965	1.509
	seosko	8.257	5.947	2.310		seosko	5.745	5.606	139
1975.	ukupno	13.504	8.798	4.706	1990.	ukupno	11.242	9.973	1.269
	seosko	8.384	5.982	2.402		seosko	5.548	5.306	242
1976.	ukupno	13.304	8.572	4.732	1991.	ukupno	9.637	10.480	-843
	seosko	7.920	5.772	2.148		seosko	4.606	5.317	-711
1977.	ukupno	13.086	8.432	4.654	1992.	ukupno	8.153	9.571	-1.418
	seosko	7.638	5.633	2.005		seosko	3.803	4.730	-927
1978.	ukupno	13.012	9.076	3.936	1965. - 1970. ukupno		86.429	51.843	34.586
	seosko	7.358	6.012	1.346		seosko	57.541	37.836	19.705
1979.	ukupno	13.182	9.108	4.074	1971. - 1980. ukupno		132.474	89.517	42.957
	seosko	7.506	6.077	1.429		seosko	79.474	60.913	18.561
					1981. - 1990. ukupno		124.613	99.268	25.345
						seosko	61.324	56.128	5.196
					1991. - 1992.* ukupno		17.790	20.051	-2.261
						seosko	8.409	10.047	-3.889

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, Demografski odjel, DZSRH, Zagreb.

* Za drugi dio 1991. godine te za razdoblje 1992. - 1995. godine ne raspoložemo podatcima vitalne statistike za bivša okupirana područja Slavonije i Baranje.

Za razliku od nataliteta, mortalitet u seoskim naseljima u blagom je padu. Tako je između 1965. i 1990. broj umrlih smanjen sa 6.161 na 5306 osoba ili za 13,9%. Do 1992. mortalitet seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje smanjen je na 4.730 osoba ili za 10,9% u odnosu na 1990. godinu. To smanjenje zapravo nije realno, jer u mortalitet za 1991. i 1992. godinu nisu tada ubrojani poginuli i umrli stanovnici seoskih naselja, ako su se nalazili u nekoj od neotkrivenih masovnih i pojedinačnih grobnica, pa su se tih godina vodili kao nestali. Te su osobe naknadno upisane u državne matice umrlih, ali nisu razvrstane po godinama. Ukupan je mortalitet od 1981. do 1990. godine u odnosu na mortalitet od 1971. do 1980. godine smanjen za 7,9%.

Navedena dinamika nataliteta i mortaliteta odrazila se na ukupno prirodno kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje. Godina 1990. posljednja je u kojoj su seoska naselja toga područja imala, doduše minimalan (samo 242 stanovnika), ali ipak prirodni prirast stanovništva. Pozitivna prirodna promjena iz 1990. iznosila je tek 6,1% prirodnoga prirasta seoskoga stanovništva toga prostora iz 1965. godine. Već 1991. godine, kao uostalom i na razini cijele Hrvatske, seoska naselja Slavonije i Baranje bilježe veći broj umrlih stanovnika od rođene djece (prirodni pad stanovništva iznosi -711). Prirodna je depopulacija 1992. godine bila još veća (-927).

Zanimljivo je istaknuti da je 1965. natalitet seoskoga stanovništva činio 67,3% ukupnoga nataliteta Slavonije i Baranje. Do 1992. broj živorođenih na selu činio je već manje od polovice (46,6%) svih živorođenih u ovom kraju. Nepovoljne tendencije u prirodnom kretanju seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje pokazuje i podatak da je 1990. prirodni prirast seoskoga stanovništva činio tek 19,1% ukupnoga prirodnog prirasta kraja, dok je 1991. prirodni pad u slavonsko-baranjskom selu činio čak 84,3% prirodnoga pada ukupnoga stanovništva Slavonije i Baranje.

Promjene demografskih struktura ruralnoga stanovništva

Promjene demografskih struktura seoskih naselja Slavonije i Baranje između 1961. i 2001. godine izravna su posljedica, ali i čimbenik, ukupnoga demografskog razvoja,¹⁴ što ga u cjelini u promatranom razdoblju – kao što je već istaknuto – karakterizira demografska regresija u gotovo svim odrednicama razvoja stanovništva, napose u prirodnoj i ukupnoj dinamici populacije. Razvoj demografskih struktura na slavonsko-baranjskom selu bitno su obilježili i suvremeni društveno-gospodarski procesi, poput industri-

jalizacije, deagrarizacije, urbanizacije i deruralizacije. Dru-
gim riječima, demografska struktura seoskih naselja pred-
stavlja svojevrsan pokazatelj trenda i intenziteta potonjih
društveno-gospodarskih procesa u Slavoniji i Baranji u raz-
doblju nakon II. svjetskog rata.

Jedna od najznačajnijih nepovoljnih posljedica ukupne
i prirodne depopulacije seoskoga stanovništva jest demo-
grafsko starenje. Na primjeru seoskih naselja Slavonije i Ba-
ranje ono se najjasnije očituje kroz trend smanjenja broja i
udjela mladoga (0 do 19 godina) te povećanja broja i udjela
staroga stanovništva (60 godina i više). Između 1961. i 2001.
godine broj mladih u seoskim naseljima Slavonije i Baranje
smanjen je, pače prepolovljen, sa 210.881 na 105.043 stanov-
nika, dok je njihov udio u ukupnom stanovništvu (koefici-
jent mladosti) smanjen sa 36,5% na 26,8%. Istodobno, una-
toč ukupnoj depopulaciji seoskoga stanovništva,¹⁵ broj sta-
novnika starijih od 60 godina povećan je između 1961. i
2001. godine sa 65.631 na 86.858 osoba ili za 32,3%. Dok je
1961. godine staro stanovništvo činilo 11,3% ukupnoga seo-
skog stanovništva Slavonije i Baranje, njihov se udio do
2001. godine povećao na 22,1% (koeficijent starosti). Indeks
starenja, koji pokazuje odnos između staroga i mladoga sta-
novništva, povećan je sa 31,3 na 82,2. Porast indeksa stare-
nja neprijeporno pokazuje tendenciju izjednačavanja mlado-
ga i staroga stanovništva. Prema tipizaciji dobnoga sastava
stanovništva, seoska su naselja Slavonije i Baranje “prešla”
put od tipa kasna mladost (1961.) do tipa starost (2001.)
dobnoga sastava (Živić, 2002.).

POKAZATELJI	1961.	2001.	INDEKS
0-19 godina	210.881	106.037	50,3
60 godina i više	65.631	87.210	132,9
Broj muškaraca	275.824	193.043	-
Broj žena	301.837	201.373	-
Koeficijent maskuliniteta	91,4	95,9	-
Koeficijent feminiteta	109,4	104,3	-
Koeficijent mladosti	36,5	26,9	-
Koeficijent starosti	11,3	22,1	-
Indeks starenja	31,1	82,2	264,3

Izvor: Popis stanovništva 1961., Pol i starost, Rezultati za naselja, Knji-
ga XI., SZS, Beograd, 1965.
Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Alica Wertheimer-Baletić
Dražen Živić
**Demografske promjene
u ruralnim područjima
Slavonije i Baranje
od 1953. do 2001.
godine**

Tablica 5.
Odabrani pokazatelji
dobno-spolne strukture
seoskoga stanovništva
Slavonije i Baranje 1961.
i 2001. godine

Demografske i druge - napose gospodarske - implika-
cije pogoršanja dobnog-spolnog strukture seoskoga stanov-

ništva Slavonije i Baranje vrlo su složene, brojne i dalekosežne. Naime, jednom poremećena dobno-spolna struktura¹⁶ negativno utječe na stopu rasta stanovništva, na razinu i intenzitet demoreprodukcijских procesa, poglavito na dinamiku nataliteta i fertiliteta, te na migracijsko kretanje stanovništva. Demografsko starenje, uz daljnji pad nataliteta, izravno utječe na smanjivanje priljeva mladih naraštaja seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje u radnu dob, što izaziva starenje radno sposobnoga i ekonomski aktivnoga stanovništva. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se demografskim starenjem povećava opterećenost, odnosno ovisnost radno sposobnoga stanovništva, staračkim stanovništvom. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, sto stanovnika seoskih naselja Slavonije i Baranje u radno sposobnoj dobi (20-59 godina) mora proizvesti gotovo dvostruko više dobara od svojih potreba, jer o njima ovisi 90 stanovnika ovisne dobi, i to 50 u dobi do 19 godina (mlado stanovništvo) i 40 u dobi iznad 60 godina (staro stanovništvo). Ovako nepovoljan odnos između mladoga i staroga stanovništva, kao i vrlo visoka opterećenost (koeficijent ukupne dobne ovisnosti) radnoga kontingenta dobno ovisnim, dakle i radno neaktivnim stanovništvom, što je ustanovljeno još 1960-ih godina, uvjetuje povećanje udjela državne skrbi (novčanih sredstava) u socijalnom, zdravstvenom i mirovinskom zbrinjavanju tih osoba, što može biti bitan ograničavajući čimbenik prosperitetnijem društveno-gospodarskom razvoju ne samo slavonsko-baranjskoga sela nego i cijele Slavonije i Baranje.

Promjene u dinamici i trendu društveno-gospodarskoga razvoja Slavonije i Baranje odrazile su se i na promjenama u ekonomskoj strukturi seoskoga stanovništva. U tom se smislu procesi deagrarizacije nameću kao najvažniji procesi društveno-gospodarske preobrazbe seoskoga stanovništva ovoga prostora (Wertheimer-Baletić, 1970.).

Preraspodjela seoskoga stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti i posljedice ubrzane industrijalizacije i tercijarizacije prostora izazvale su odgovarajuće promjene u gospodarskoj strukturi Slavonije i Baranje (prijelaz iz tipično agrarnoga u agrarno-industrijski gospodarski kompleks), što je nužno utjecalo i na stanovite promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva. Promjene u ekonomskoj strukturi seoskoga stanovništva najjasnije se uočavaju u snažnom i razmjerno brzom smanjenju broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva, ali i u padu opće stope aktivnosti stanovništva. Naime, između 1961. i 1991. godine broj aktivnoga seoskog stanovništva smanjen je za 47,4%. Istodobno, opća stopa aktivnosti (udio aktivnoga stanovništva u ukupnom stanovništvu) smanjena je sa

46,4% na 36,0%. Valja, doduše, naglasiti da je dio smanjenja broja i udjela aktivnoga stanovništva izraz promijenjenih popisnih kriterija, pri čemu se u popisu iz 1991. aktivnim osobama smatralo samo stanovništvo u zemlji (bez radnika na privremenom radu u inozemstvu i članova njihovih obitelji koje borave s njima). Međutim, veći dio toga smanjenja posljedica je deagrarizacije, tj. napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti, te promjena u dobnoj strukturi stanovništva, napose povećanja broja i udjela staroga stanovništva. Sve u svemu, prosječna radna angažiranost seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje opada, što upućuje i na njegovu sve manju gospodarsku aktivnost, a time i razvijenost prostora. Naime, poznato je da veća ekonomska aktivnost stanovništva upućuje i na njegovu jaču gospodarsku aktivnost u poljoprivredi i obratno (Wertheimer-Baletić, 1999.).

Deagrarizacija u Slavoniji i Baranji započela je 1950-ih godina, kad je završilo razdoblje planske kolonizacije stanovništva nakon druge agrarne reforme (1945. – 1948.). Naime, brz razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti pod utjecajem sve snažnije industrijalizacije uvjetovao je velik prijelaz stanovništva iz poljoprivrednih djelatnosti u nepoljoprivredne, ponajprije industriju, ali i uslužne djelatnosti. S obzirom na visok broj i udio poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima, procesi deagrarizacije vrlo su intenzivno zahvatili upravo seosko stanovništvo Slavonije i Baranje.

Iz priloženih podataka jasno se vidi kako se taj prijelaz odrazio na promjene broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima Slavonije i Baranje od 1961. do 1991. godine.¹⁷ U promatranom je razdoblju ukupan broj seoskog poljoprivrednog stanovništva smanjen s 389.140 na 97.715 osoba ili za 74,9%, a udjel u ukupnom seoskom stanovništvu sa 67,4% na 25,0%.¹⁸ Stopa deagrarizacije, iskazana kao prosječno godišnje smanjenje broja poljoprivrednoga stanovništva, iznosila je između 1961. i 1991. godine 2,5%. Drugim riječima, u promatranom je razdoblju kontingent poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima Slavonije i Baranje prosječno “gubio” približno 9.700 osoba na godinu.

Unatoč ovako snažnoj deagrarizaciji, seoska su naselja Slavonije i Baranje, zahvaljujući svojim naslijeđenim agrarno-ruralnim značajkama, zadržala natprosječni udio poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu (25,0%) u odnosu na hrvatsko selo u cijelosti (18,7%), ali i u odnosu na seosko stanovništvo u drugim hrvatskim (makro)regijama (Gorska Hrvatska 11,5%, Sjevernohrvatsko primorje 4,8%, Južnohrvatsko primorje 7,4% te Središnja Hrvatska 23,2%) (Živić, 2002.). To znači

Tablica 6.
 Odabrani pokazatelji
 ekonomske strukture seoskog
 stanovništva Slavonije i Baranje
 1961. i 1991. godine

da Slavonija i Baranja, prema dosegnutom stupnju deagrari-
 ziranosti i deruraliziranosti, u stanovitoj mjeri već dugo
 zaostaje za Hrvatskom u cijelosti.

POKAZATELJI	1961.	1991.*
Broj poljoprivrednoga stanovništva	389.140	97.715
% poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom stanovništvu	67,4	25,0
Broj aktivnoga stanovništva	267.725	140.700
%	46,3	36,0
Broj neaktivnoga stanovništva	309.918	249.961
%	53,7	64,0
Ukupan broj stanovnika	577.643	390.661

* Radi se o stanovništvu "u zemlji".

Izvor: Popis stanovništva 1961., Aktivnost i delatnost, Knjiga XIV., Rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.

Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994.

Pad broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje između 1961. i 1991. godine neprijeporno je posljedica činjenice da poljoprivredne djelatnosti imaju sve manje značenje u gospodarskoj strukturi seoskih naselja. Još je 1961. godine u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu svoje zanimanje obavljalo čak 75,0% aktivnoga seoskog stanovništva. Do 1991. godine udio aktivnoga stanovništva u poljoprivrednim djelatnostima smanjen je na 39,8%. Istodobno je broj aktivnoga seoskog stanovništva u sekundarnim djelatnostima (industrija, rudarstvo, građevinarstvo, obrt) porastao za 53,3%, a u tercijarnim djelatnostima (promet, ugostiteljstvo, turizam, prosvjeta, kultura, državna uprava, vojska) za 52,4%. Zahvaljujući tom porastu, udio aktivnoga seoskog stanovništva Slavonije i Baranje u sekundarnom i tercijarnom sektoru utrostručio se! Poljoprivreda više nije vodeća gospodarska grana na slavonsko-baranjskom selu. Razlozi su brojni. Navedimo samo neke: snažna industrijalizacija, koja je u potrazi za radnom snagom izazvala ubrzanu deagrarizaciju, nepovoljan gospodarski položaj poljoprivrede i društveni položaj seljaka poljoprivrednika, neprimjerena gospodarska politika, a napose agrarna politika, malo i rascjepkano seosko gospodarstvo, znatno zaostajanje poljoprivrednoga dohotka u odnosu na dohodak ostvaren u sekundarnom i tercijarnom sektoru, opće nezadovoljstvo životom na selu zbog izostanka društvenih i kulturnih sadržaja i sl.

POKAZATELJI	1961.	1991.*	INDEKS
Aktivno stanovništvo u primarnim djelatnostima	200.798	55.998	27,9
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	75,0	39,8	-
Aktivno stanovništvo u sekundarnim djelatnostima	33.497	51.358	153,3
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	12,5	36,5	-
Aktivno stanovništvo u tercijarnim djelatnostima	18.877	28.768	152,4
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	7,1	20,4	-
Broj aktivnog stanovništva**	267.725	140.700	52,6

* Riječ je o aktivnom stanovništvu "u zemlji".

** Razlika do ukupno odnosi se na nepoznatu djelatnost.

Izvor: Popis stanovništva 1961., Aktivnost i delatnost, Knjiga XIV., Rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.

Popis stanovništva 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885, DZSRH, Zagreb, 1994.

Tablica 7.

Struktura aktivnog stanovništva seoskih naselja Slavonije i Baranje 1961. i 1991. godine prema sektorima djelatnosti

Zaključak

Demografski razvoj seoskih naselja Slavonije i Baranje karakteriziraju tri globalna demografska procesa izrazito depopulacijskih značajki - *ukupna depopulacija* ili pad broja stanovnika, *prirodna depopulacija* ili višak umrlih nad rođenima te *demografsko starenje*. Njima na određen način valja pridružiti i *prostornu populacijsku polarizaciju* seoskih naselja u odnosu na gradska naselja slavonsko-baranjskoga prostora.

Najvažnije značajke suvremenog razvoja stanovništva ruralnih područja Slavonije i Baranje (1953. - 2001.) očituju se u nekontroliranom ruralnom egzodusu, slabljenju prirodne dinamike, što je dovelo do prirodne depopulacije seoskoga stanovništva, poremetnji demografskih struktura, napose dobno-spolne, te u demografskom pražnjenju, odnosno depopulaciji (pa i izumiranju) najvećega broja ruralnih naselja u tom kraju. Osim navedenoga, istočni dio Slavonije i Baranje (hrvatsko Podunavlje) pretrpio je razarajuće demografske posljedice rata, osobito u domeni izravnih (poginuli, ubijeni, umrli zbog posljedica rata, nestali) i migracijskih gubitaka stanovništva (prognaništvo/iseljništvo).

Valja naglasiti da je napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti u seoskim naseljima Slavonije i Baranje jače izražen proces od napuštanja sela kao mjesta življenja, što je uobičajena pojava u odnosima procesa deagrarizacije i deruralizacije. Naime, između 1961. i 1991. godine broj poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima smanjen

je čak za 74,9%, dok je broj seoskoga stanovništva u istom razdoblju smanjen za 25,6%.

Nepovoljni trendovi u razvoju seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje potaknut će novo razvojno zaostajanje sela toga kraja, što – drugim riječima – zapravo znači da se demografska obnova i zaustavljanje negativnih demografskih procesa nameće kao ključni razvojni i strateški čimbenik i cilj ukupne obnove i budućega napretka slavonsko-baranjskoga prostora.

BILJEŠKE

¹ Slavonija i Baranja tradicionalni je historijsko-geografski pojam kojim se označuje istočni panonski, pretežno ravničarski, dio hrvatskoga državnog teritorija. U suvremenoj regionalno-geografskoj literaturi za taj se dio Hrvatske rabi i naziv Istočna Hrvatska. U prirodno-geografskom smislu Slavoniju i Baranju čine: pravi panonski prostor, ili Istočnohrvatska ravnica, i prijelazni, peripanonski dio ili Slavonski brdsko-kotlinski prostor. Između te dvije geografske regije Slavonije i Baranje postoje stanovite razlike u razvoju stanovništva, što je posljedica određene različitosti u prirodnim mogućnostima prostora za naseljavanje, ali i diferenciranoga povijesnog, političkog, društvenog i gospodarskog razvoja u proteklim razdobljima. Razlike u prirodno-geografskim značajkama između navedenih sastavnica Slavonije i Baranje (prva obuhvaća tipičan nizinski, a druga gorski prostor kraja) presudno su utjecale na razvoj stanovništva i na današnju sliku naseljenosti. S motrišta nodalno-funkcionalne organizacije prostora, Slavonija i Baranja u makroregionalnom smislu čini Osječku makroregiju, kao jednu od četiri nodalno-funkcionalne makroregionalne sastavnice Hrvatske, dok se na nižem stupnju organizacije u njoj prelamaju i prožimaju utjecaji stvarnih i potencijalnih regionalnih centara – Osijeka, Slavonskog Broda, Požege, Vinkovaca, Vukovara, Đakova... Do konca 1992. godine Slavonija i Baranja bila je u upravno-teritorijalnom smislu podijeljena na 14 (bivših) općina – Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Novu Gradišku, Orahovicu, Osijek, Požegu, Slavonski Brod, Slatinu, Valpovo, Vinkovce, Vukovar i Županju. Uspostavom županijskoga teritorijalnog ustroja u Republici Hrvatskoj (koncem 1992. godine) te ukidanjem dotadašnjih općina, Slavonija i Baranja podijeljena je između Vukovarsko-srijemske, Osječko-baranjske i Brodsko-posavske županije, koje u cijelosti ulaze u prostor Slavonije i Baranje, te između Požeško-slavonske i Virovitičko-podravske županije, koje jednim svojim dijelom ulaze u slavonsko-baranjski prostor.

² O metodologiji izdvajanja gradskih naselja u Hrvatskoj u drugoj polovici XX. stoljeća detaljnije vidjeti u: Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953. – 2001. godine, *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko село*, Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

³ Pokos je gradskim naseljem smatrao i naselje s manje od dvije tisuće stanovnika ako je ono u prethodnim popisima zadovoljavalo i taj kriterij. "Dakle, vladalo je pravilo da grad ne može izgubiti stečeni status zbog nedovoljnog broja stanovnika." (Pokos, 2002., 36)

⁴ S obzirom na to da su u popisu iz 2001. godine nedostajali podaci o broju i udjelu poljoprivrednoga stanovništva po naseljima, Pokos je za tu godinu gradskim naseljima smatrao ista naselja koja je dvjema varijablama izdvojio za 1991. godinu.

- ⁵ Važno je naglasiti da se u suvremenim popisima primjenjuju dva osnovna kriterija popisivanja stanovništva: kriterij “de iure” ili stalnoga stanovništva, pri kojemu se stalnim stanovništvom smatraju sve osobe koje u određenom naselju imaju stalno prebivalište, bez obzira na to jesu li na tom prostoru zatečene u vrijeme popisa ili nisu, i kriterij “de facto” ili prisutnoga stanovništva, pri kojemu se stanovništvom određenog naselja smatraju samo one osobe koje su u njemu zatečene u vrijeme popisa, bez obzira na to imaju li one u tom naselju stalno prebivalište ili nemaju. Svi popisi stanovništva u Hrvatskoj od 1953. do 1991. godine rađeni su po kriteriju stalnoga (“de iure”) stanovništva, s tim da su u popisima iz 1971., 1981. i 1991. godine unutar *ukupnoga stalnog stanovništva* izdvojena dva kontingenta: *stanovništvo u zemlji* (“de facto” ili prisutno stanovništvo) i *stanovništvo u inozemstvu* (tzv. radnici na privremenom radu i članovi njihovih obitelji). Za godine 1953. i 1961. nema podataka o broju stanovnika Hrvatske u inozemstvu, jer se oni tada nisu popisivali. Međutim, poznato je da je broj stanovnika Hrvatske na radu u inozemstvu tih godina bio malen, jer je Jugoslavija svoje granice počela otvarati tek sredinom 1960-ih godina.
- ⁶ Više o metodologiji popisa iz 2001. vidjeti u: Popis stanovništva 2001., Prvi rezultati po naseljima, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb, svibanj 2001.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.
- ⁷ Sve demografske strukture u popisima iz 1971., 1981. i 1991. godine obrađene su i publicirane na razini ukupnoga stalnog stanovništva, što znači da one uključuju i strukture stanovništva popisanog u zemlji i strukture stanovništva popisanog u inozemstvu i nisu zasebno obrađene i publicirane. Demografske strukture u popisu iz 2001. godine također su dane samo za ukupan broj stanovnika, ali koji uključuje i prisutno stanovništvo u zemlji i odsutno u inozemstvu ako je u inozemstvu kraće od godine dana, ili duže, s tim da održava češće veze s domovinom. Zbog toga, međupopisna usporedba strukturno-demografskih značajki stanovništva Hrvatske, imajući na umu samo njezinu orijentacijsku reprezentativnost, može se temeljiti isključivo na službeno objavljenim rezultatima navedenih popisa. Sigurno je da će metodologija popisa iz 2001. godine, kao i problematika usporedbe tih popisnih rezultata s prethodnim popisima stanovništva (poglavito iz 1971., 1981. i 1991.), biti predmetom budućih znanstvenih razmatranja i rasprava.
- ⁸ Porast broja stanovnika Slavonije i Baranje od 1981. do 1991. godine najvjerojatnije je posljedica potpunijega popisivanja stanovništva Hrvatske u inozemstvu (radnici i članovi njihovih obitelji) 1991. godine nego što je to bilo u popisima iz 1981. i 1971. godine.
- ⁹ Onako kako se u ovom radu pojmovno i prostorno definira područje Slavonije i Baranje, ono se prostire na 11 tisuća četvornih kilometara ili na 19,6% hrvatskoga državnog teritorija.
- ¹⁰ Prema konačnim rezultatima popisa stanovništva iz 2001. godine, opća gustoća naseljenosti za cijelu Hrvatsku iznosi 78,48 stanovnika na četvorni kilometar.
- ¹¹ Primjerice, između 1965. i 1970. u Slavoniji i Baranji bilo je ukupno 86.429 živorođene djece, umrlih osoba 51.843, pa je prirodna promjena iznosila 34.586 stanovnika. Između 1985. i 1990. godine ukupno je živorođeno 72.250 djece, umrlo je 59.276 osoba, pa je prirodna promjena iznosila 12.974 stanovnika ili tek nešto više od trećine (37,5%) prirodne promjene između 1965. i 1970. godine.

- ¹² Prema procjenama, utemeljenima na dostupnim izvorima, Slavonija i Baranja je tijekom Domovinskog rata imala približno 8.700 poginulih, ubijenih i nestalih hrvatskih branitelja i civila (Živić, 2001.). Godine 2001. na povratak je čekalo još 17 tisuća prognanika s ovoga područja (Statistika povratka, ..., Zagreb, 2001.). Prema podatcima UNHCR-a, sredinom 1996. godine u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini nalazilo se oko 37 tisuća Srba iz Slavonije i Baranje (Census of Refugees, ..., Belgrade, 1996.).
- ¹³ Između 1953. i 1981. godine gradska naselja Slavonije i Baranje bilježe najintenzivniji demografski rast koji je svojim najznačajnijim dijelom posljedica migracija selo – grad (ruralni egzodus). Tako je između 1953. i 1961. godine ukupan porast stanovništva gradskih naselja ovoga kraja iznosio 38,0%, između 1961. i 1971. godine 35,1% te između 1971. i 1981. godine 30,4%.
- ¹⁴ Struktura stanovništva je čimbenik, ali i funkcija prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva. Ona se s ukupnom demografskom dinamikom nalazi u složenom uzročno-posljedičnom odnosu, koji karakterizira međusobna uvjetovanost i prožetost. Drugim riječima, strukture stanovništva jesu odraz/pokazatelj, ali i čimbenik demografskoga razvoja na nekom prostoru.
- ¹⁵ Između 1961. i 2001. godine ukupna depopulacija seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje iznosila je 31,7%.
- ¹⁶ Poremećenost spolne strukture seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje najbolje ilustrira činjenica koja govori o prevlasti muškoga stanovništva u mladim i zrelim dobnim skupinama te o izrazitoj prevlasti ženskoga stanovništva u starim dobnim skupinama.
- ¹⁷ Tijekom ovoga istraživanja nisu nam bili dostupni podatci o poljoprivrednom i aktivnom stanovništvu prema sektorima djelatnosti na razini naselja prema popisu iz 2001. godine, nego samo na razini županija, gradova i općina. To je razlog zbog kojega za 2001. godinu nismo mogli prikazati ekonomsku strukturu stanovništva na razini seoskih naselja Slavonije i Baranje.
- ¹⁸ Precizna raščlamba promjene broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje nije moguća. Naime, između popisa stanovništva iz 1961. i 1991. postoje znatne razlike u popisnoj definiciji poljoprivrednoga stanovništva, kao i u popisnom obuhvatu kategorije poljoprivrednoga stanovništva. Primjerice, u popisu iz 1961. godine poljoprivredno su stanovništvo činile aktivne osobe u djelatnostima poljoprivrede, ribarstvo i vodoprivreda (bez obzira na zanimanje) i od njih uzdržavane osobe. Drugim riječima, u tom su popisu u kategoriju poljoprivrednoga stanovništva bile uključene i one osobe koje rade u nepoljoprivrednim zanimanjima, ali su zaposlene u onim gospodarskim poduzećima koja pripadaju poljoprivredi kao djelatnosti. Istodobno, u kategoriju poljoprivrednoga stanovništva nisu bile uključene osobe s poljoprivrednim zanimanjem, ako su ga obavljale u nepoljoprivrednim djelatnostima. Već je popis stanovništva iz 1981. godine u pogledu popisnog obuhvata i definicije poljoprivrednoga stanovništva donio bitne novine. Naime, u tom se popisu poljoprivrednim stanovništvom smatralo aktivno stanovništvo čije se zanimanje prema standardnoj klasifikaciji zanimanja nalazilo u vrsti poljoprivrednici ili ribari i radnici u lovstvu, kao i stanovništvo koje oni uzdržavaju. Osim potonjeg, u popisu iz 1991. godine popisano je samo poljoprivredno stanovništvo u zemlji, bez radnika i članova njihovih obitelji koji su u trenutku popisa boravili (na radu) u inozemstvu.

- Akrap, A. (2002.): Regionalne i naseljske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR, Belgrade, 1996.
- Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953. - 2001. godine, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanika, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.
- Štambuk, M. (1983.): Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva, *Sociologija sela*, br. 79-81, Zagreb.
- Šterc, S. (1992.): Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, god. 1, br. 1, Zagreb.
- Vresk, M. (1983.): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine, *Radovi*, 17-18, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1970.): Radni kontingent i aktivno stanovništvo Slavonije u poslijeratnom razvoju, *Zbornik prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek.
- Wertheimer-Baletić, A. i Baletić, Z. (1979.): Analiza i projekcije stanovništva Slavonije i Baranje, Ekonomski institut i Zavod za plan, ekonomiku i razvoj Slavonije i Baranje - Osijek, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.): *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Zagreb.
- Živić, D. (1995.): Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948. - 1991., *Geografski glasnik*, br. 57, Zagreb.
- Živić, D. (1996.): Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971. - 1991. godine, *Geografski glasnik*, br. 58, Zagreb.
- Živić, D. (1998.): Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji, *Sociologija sela*, god. 36, br. 1-4 (139-140), Zagreb.
- Živić, D. (2001.): Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice, *Društvena istraživanja*, 53, Zagreb.
- Živić, D. (2002.): Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953. - 1991. godine, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.